

فرایند انتقال آموزه‌های اخلاق و تربیت در حج

شعیب یاری / زهرا معینی

چکیده

در میان آموزه‌های دینی، حج به عنوان یکی از ارکان اسلام مورد تأکید قرار گرفته است. علت اهمیت آن نیز تأثیرات عمیق، چند بعدی و پایدار آن بر حج گزاران است. با دقت بر اسرار احکام و اعمال مرتبط با این آیین بزرگ، میزان تأثیرات تربیتی حج در سطحی بالا ارزیابی می‌شود؛ از یک سو، الزامی شدن حج بر تمامی مسلمانانی که توانایی شرکت در آن را دارند، در طول تاریخ باعث ایجاد احساس اتحاد و انسجام دینی در میان مسلمانان شده و از سویی دیگر با افزایش سطح اقناع سازی حج گزاران بواسطه انجام مناسک دینی، معانی و اندیشه‌هایی که در بطن فرهنگ دینی مسلمانان وجود دارد را در سطح بالایی انتقال داده و درونی می‌سازد.

واژگان کلیدی: حج، اسرار مناسک و احکام حج، انسجام دینی، اقناع سازی، انتقال معانی فرهنگی

کنار کعبه، بهترین مکان برای راز و نیاز با خدا است؛ زیرا عظمت این مکان به گونه‌ای است که هیچ مسجدی با آن هم‌تراز نیست. خداوند برای این مسجد ویژگی‌هایی قرار داده که برای هیچ مسجدی قرار نداده است و ایجاب می‌کند که از این فرصت استفاده کافی برده شود.

کسی که به حج می‌رود، دعوت شده و میهمان خداوند است و یا به عبارت بهتر، حج پذیرش عملی دعوت خداست؛ چه اینکه پس از اتمام بنای کعبه، خدا به حضرت ابراهیم امر نمود تا مردم را به حج دعوت کند. پس مردم به ضیافت خدا می‌روند و میزبان، خداست (زارعی، ص ۲۵، ۱۳۷۶)؛ از این رو، حج بر همه آنان که استطاعت مالی و بدنی می‌یابند، واجب شده است. نکته حائز اهمیت در اینجا آن است که عمده ارزش‌ها، هنجارها و اخلاق اجتماعی که در جوامع امروزی، به‌ویژه کشورهای اسلامی قابل مشاهده است، مورد تأیید و محترم از جانب آموزه‌های مذهبی و یا اساساً برخاسته از وجدان عمومی و مترتب بر امور انسانی، دینی و مثبت است.

در جوامع گوناگون، گروه‌ها، نهادها و متوکلانی از سوی جامعه عهده دار حفظ و اشاعه آداب، عادات، سنت‌ها، هنجارها و ارزش‌های فرهنگی هستند که ابتدا با جامعه پذیری فرد در نهاد خانواده آغاز شده و سپس با طی نمودن سایر مراحل اجتماعی شدن در جامعه تا پایان عمر ادامه می‌یابد.

اما نهاد دین، به عنوان یکی از مؤثرترین نهادها، بواسطه کارکرد آن در حفظ نظم و همبستگی موجود و یا تغییر آن به حالت برگشت جامعه، دارای شیوه‌های خاصی است. گفتنی است که در هر یک از ادیان، جایگاه‌های مقدسی وجود دارد که پیروان آن ادیان بر طبق تقلیدها و راه و رسم مشخص در مناسبت‌های مختلف به سوی این جایگاه‌ها روی می‌آورند. به عنوان نمونه ادیان یهودیت و مسیحیت، بیت‌المقدس و آثار و مشاهد پیرامون آن را مرکز اصیل معنوی خود می‌دانند. در دین اسلام، با بهره‌گیری از برخی شیوه‌ها، زمینه‌های فراگیری و درونی‌سازی ارزش‌های انسانی و الهی در افراد فراهم آورده می‌شود؛ به گونه‌ای که به نظر می‌رسد از تأثیر و ضریب نفوذ بالایی برخوردار است؛ یکی از مهم‌ترین این روش‌ها، مراسم حج است. نظام فقهی حج یک نظام تکامل یافته است که اندیشه‌ای تکامل یافته و مستقل بر آن حکومت می‌کند؛ زیرا آن‌گونه که بعداً اشاره می‌گردد، این اندیشه فراتر از روابط افراد، گروه‌ها و ملت‌هاست (دانش / ضقیه، ص ۴، ۱۳۸۰).

۱. ابعاد حج

حج همانند دیگر عبادات، سنن و آدابی دارد. برخی از امور را جزو مستحبات و آداب حج شمرده‌اند و بخش دیگر را جزو واجبات دانسته‌اند. از آنجا که هر یک از انسان‌ها که متعلق به فرهنگ‌ها و ارزش‌های گوناگون هستند، از نگاه ارزش‌گذارانه، دارای ویژگی‌های مثبت و منفی‌اند؛ همه این آداب و فرایض به منظور آگاهی بخشی و کسب جنبه‌های مثبت انسانی (مفهوم تخلیه در ادبیات دینی) و دوری از ابعاد منفی (مفهوم تخلیه) طرح ریزی شده است.

تمام آنچه که در قرآن آمده و از جمله حج، ظاهری دارند و باطنی. ظاهر قابل رؤیت برای همه است اما برای فهم باطن می‌بایست تلاش نمود. حج در ظاهر و در اصطلاح به معنای انجام دادن مناسک مخصوص در ایام حج است، اما در واقع و باطن، بریدن از خلق و روی آوردن به حق است (زارعی، ص ۶۳، ۱۳۷۶).

انسان با فاصله‌گیری از مظاهر دنیوی و خانواده و شهر و کشور و تعلقات خود، فرصت آشنایی و انس با نمادها و نشانه‌های معنوی و آموزه‌های الهی را می‌یابد. بسیاری از آنچه انسان به واسطه این سفر با رویکردی جدید بدان متوجه می‌شود و فرا می‌گیرد، به روابط اجتماعی و رفتارهایی مرتبط است که در زندگی اجتماعی از انسان سر می‌زند. این شامل احکام شرعی است از یک سو و نوع نگرش به جهان پیرامونی از سوی دیگر.

از منظری دیگر، حج از حیث دو بعد داخلی و خارجی (بین المللی) مورد بررسی قرار می‌گیرد؛ آیین حج از آن جهت که در ردیف اعمال عبادی قرار می‌گیرد که می‌بایست به قصد نزدیکی به خداوند صورت گیرد و زیربنای فلسفی و فکری آن بر نوعی تشکل مسلمین جهان بوده و شامل همبستگی اجتماعی می‌شود، یک سلسله وظایف درون گروهی است. اما از آن جهت که مسلمانان جهان به واسطه ورود به سرزمین مقدس، از شمول مقررات و حقوق پیشین رها و مشمول مقررات بین المللی حج و حرم می‌گردد، در قلمرو حقوق بین الملل قرار می‌گیرد. این مطالعه، بررسی مراسم حج را از هر دو منظر به طور نسبتاً مساوی مورد توجه قرار داده است (خامنه‌ای، ص ۶۱، ۱۳۷۱).

برای پی بردن به اسرار حج، می‌بایست روش‌های عملی گوناگونی که از سوی رهبران دینی سفارش و توصیه شده، پیروی نمود. آنچه در این مطالعه درباره عناصر انتقال دهنده معانی و پیام‌های فرهنگی بیان می‌شود، ممکن است الزاماً بیانگر دلیل تشریح برخی مناسک یا فلسفه پایه‌گذاری آن در حج نباشد؛ بلکه به دلیل برخی پیامدها چنین برداشتی از آن‌ها صورت می‌پذیرد.

در انتهای این بخش لازم به یادآوری است که آیین حج از مناظر و از سوی حوزه‌های گوناگون مورد بررسی قرار گرفته است. اما در ارزیابی مطالعه حاضر از این مراسم مقدس، بیشتر شناخت تأثیرات مناسک و اسرار حج، مد نظر قرار گرفته است.

۲. پیش از عزیمت به حج

از زبان امام صادق علیه السلام حکایت شده است که فرمود:

«چون اراده حج کردی... دنیا و راحت و خلق را وداع گوی و حقوقی که از مردم به گردن داری ادا کن... خوش معاشرت باش، اوقات فرایض خدا و سنن پیغامبرش و آنچه از ادب و تحمل و صبر و شکر و شفقت و سخا و ایثار زاد که بر تو واجب است، در تمام اوقات رعایت کن، آنگاه به آب توبه خالصانه، گناهانت را بشوی و جامعه صدق و صفا و خشوع در بر کن...» (مجلسی، ص ۴۶، ۱۴۰۴ق.).

از شرایط قبولی حج این است که مخارج حج از مال حرام نباشد. بدیهی است در جوامعی که وضعیت بسامانی دارند و تعهد، امنیت یا اعتماد اجتماعی آنان مناسب نیست و یا فرهنگ غالب و واقع در محیط آنان، فردیت خودخواهانه را ترویج می‌دهد و ممکن است کنشگران اجتماعی حقوق دیگران را تزییع نمایند و اموال نامشروع را منبع درآمد خود قرار دهند و اموال آنها مخلوط به حرام باشد و... شخصی که قصد حج می‌کند و رحل سفر می‌بندد، ابتدا باید آموزش‌های الهی را فرا گرفته به تغییر شیوه و سبک زندگی ناصحیح خود همت گمارد و نگرش‌ها و عملکردهایش را بازبینی کند. اعضای خانواده خود را گرد آورده، با همه آنان خداحافظی کند. تنها به سفر نرود و برای خود رفیق راه یابد. وصیت کند و دیگران را به حقوق واجب و پرداخت دیون خویش آگاه سازد. برخورد خوب و اخلاق نیکو با دیگران داشته باشد و به همسفران خود، به‌ویژه کسانی که ضعیف هستند، در صورت احتیاج کمک کند (زارعی، ص ۴۶، ۱۳۷۶).

اینجا است که بسیاری از مردم، پیش از عزیمت، وجوهات شرعی، به‌ویژه خمس اموال خود را که دارای تأثیر مستقیم بر عدالت توزیعی در جامعه است، پرداخت می‌کنند. همه این آداب، در جهت تغییر و اصلاح زندگی جمعی و اتکا به ارزش‌ها و هنجارهای مطلوب و مثبت است. از سوی دیگر رعایت مناسب این آداب، حاجی را از ابتدای سفر، مهیای تغییرات شگرف و جدی می‌سازد.

از آداب ورود به شهر مکه آن است که، قبل از ورود، از حیث ظاهری با بدن پاکیزه و پاک وارد شود و از حیث باطنی در جایی که خانه خدا در آنجا واقع است و هر شب و روز مسلمانان در برابر آن پیشانی بر خاک می زنند، با تواضع و سکینت وارد گردد. تا آنجا که حجاج پس از رسیدن به سرزمین مکه می بایست پس از انجام برخی از اعمال مقدماتی، به بیرون از مکه بروند و چند روز در بیابانها و انجام دعا و عبادت، آمادگی حضور و افزودن میزان انعطاف در بینشها را بیابند.

روشن است که این نوع برنامه ریزی برای حاجی، به میزان انگیزه او برای دریافت پیامها و نیز جذابیت معانی حج می افزاید.

۳. آثار و حکمت های حج

در اینجا نگاهی داریم به برخی از حکمت های مناسک حج از بیان امام صادق (ع):

«... به قلب خویش با کروبیان به گرد عرش طواف کن،
با مسلمانان به گرد خانه کعبه و به قصد فرار از هوا و تبرّی از تمام حول و قوّه
خویش هروله کن،
و از غفلت و لغزش هایت، با رفتن به منا برون آی و آنچه را که بر تو روا و حلال
نیست و سزاوار آن نیستی تمنا مکن،
و در عرفات به خطاها اعتراف کن،
در مزدلفه پیمان خویش را بر وحدانیت خداوند تجدید نما و به او تقرب بجوی و از
او پروا بدار،
و با صعود به جبل الرحمه به روح خویش به ملأ اعلی فرز آی،
و به هنگام قربان کردن، گلوی هوا و آز را ببر،
و به هنگام رمی جمرات، بر شهوات و خساست و دنائت و زشتی (سنگ) پرتاب کن،
و با تراشیدن مویت، عیب های آشکار و نهان را ببر،
و با دخول در حرم از پیروی خواست خویش در امان خدا و حمایت و نگهداشت و
حفظ او گام نه و خانه کعبه را زیارت کن در حالی که خداوند آن را بزرگ
می داری و به جلال و قدرت او آگاهی،
و حجر الاسود را استلام کن بدین معنی که به قسمت او خشنودی و در برابر
عزت او سرافکنده ای،

و با طواف وداع، با هر آنچه جز اوست بدرود گوی،
و با وقوف خویش بر کوه صفا روح خود را برای دیدار خداوند در روزی که
دیدارش خواهی کرد پالوده ساز،
و در کوه مروه از جانب خدا صاحب مروت باش (زارعی، ص ۷۶، ۱۳۷۶).

جدا از مذاقه بر اسرار مناسک حج، حتی نامگذاری مکه و یا القابی که به این شهر مقدس
داده شده، نشانگر این مطلب است که خداوند این شهر و این مکان را جایی برای برپایی امنیت؛
(البلد الامین، امّ رحم)، آزادگی و رهایی؛ (البيت العتیق)، ازدحام و اجتماع مؤمنین؛ (بکه، بیت الله
الحرام)، نقطه ابتدایی تبلور زمین و نیز رویدن نهال اسلام و راهنمایی جهانیان؛ (امّ القری) قرار
داده است.

در این سرزمین امنیت تا بدانجا مقرر گردیده است که هر کس بدان پناه آورد (و لو فرد
بزهکار در امر قتل و فساد) از امنیت جانی برخوردار است و کسی حق اذیت و آزار وی را
ندارد. این قاعده حتی شامل پرندگان و حیوانات وحشی نیز می‌گردد تا چه رسد به انسان.

همچنین اگر کسی در حرم بمیرد، خداوند او را از وحشت بزرگ در امان می‌دارد (همان: ۷۹).
بنابر آیات قرآن، حرم الهی، حرم امن و پناه مردمان از ربوده شدن و قتل و غارت و اسارت
و امور دیگری است که به وسیله خود کامگان و صاحبان قدرت‌ها با شعار «هر که امروز قدرت
یافت، پیروز است» اعمال می‌گردد (جوادی آملی، ص ۶۱، ۱۳۷۵).

این فضای امن، شرایط و پیش زمینه را برای افراد فراهم می‌کند تا در خلال برنامه‌های
آن، مدتی را صرف اندیشه بر اهداف خود و کنش‌های مبتنی بر آن از سویی و حکمت عبادات
و مناسک که انجام می‌دهد، از سوی دیگر، بنماید.

واژه «عتیق» به معنای «آزاد» و «عتق» به معنای آزادی است و کسی جز خدا ادعای مالکیت
کعبه را ندارد. از آنجا که هیچ خانه‌ای بدون مالک نیست، این خانه از قید مملوکیت آزاد است
(زارعی، ص ۸۱، ۱۳۷۶) و بستر آزادانه را برای افراد ایجاد می‌کنند که در قیدی نیستند الا در
میهمانی و ضیافت امن خدا. در طول قرن‌ها و شرایط گوناگون، صاحبان و یا طالبان قدرت
و نفوذ، سعی در جلب نمودن، در بند کردن و مملوک ساختن افراد دیگر برای رسیدن به مطامع
خود نموده‌اند، اما خداوند با دعوت انسان‌ها به خانه خود که از رقیت، مالکیت و ملکیت غیر
خدا آزاد است، آنان را تعلیم و ترقی می‌بخشد که ملک و مملوک احدی نگردند و تحت
تربیت و مدیریت غیر خدا نباشند. برای اینکه صفت ممتاز آزادی و آزادگی از رفتارهای

انحرافی و کژکارکرد در انسان ظهور کند، خدا هم این خانه را خانه آزادی معرفی کرد تا مردم در اطراف این خانه آزاد طواف کنند. معنای طواف اطراف خانه آزاد، آزاد شدن و آزادگی آموختن است. کعبه اولین خانه عبادت عمومی است که خدا برای اینکه طواف کنندگان خصایص پاکی و آزادگی را کسب نمایند، آن را به دست پاک ترین و آزاده ترین بشر؛ یعنی حضرت ابراهیم و حضرت اسماعیل بنا کرد (جوادی آملی، ص ۵۵، ۱۳۷۶ ش.).

اجتماع و ازدحام بزرگ مسلمانان که همواره انجام پذیرفته و می پذیرد، دارای پیامها و پیامدهای متعددی است. با حضور یکپارچه مسلمانان از سراسر دنیا، از گذشته تا امروز، موجبات انسجام و تقویت آنها، بازآموزی فرهنگ دینی و پایبندی به احکام الهی فراهم می شود؛ چنانکه در روایات اسلامی بر مباحثه و تعلیم مسائل معنوی، اجتماعی، سیاسی و علمی تأکید شده است. پیامبر خدا ﷺ بارها در موسم حج خطبه های طولانی برای مردم خواند. در صفا و منا بارها مردم را با مسائل اسلامی آشنا می کرد و در روز غدیر، پیام سیاسی - الهی را در جمع انبوهی از مسلمانان ابلاغ نمود.

در حج، مسلمانان با همدیگر آشنا می شوند و منافع عمومی شان را مطرح و بررسی می نمایند (زارعی، ص ۹۷، ۱۳۷۶) و در نتیجه، وحدت و همبستگی آنان بیشتر می شود. تا بدان حد که در برخی روایات به منافی چون «هرگروهی از مسلمانان جهان، از راه تجارت در آن، سود برده و یا کالاهای مورد تقاضای ممالک خود را تأمین می نمایند» نیز اشاره شده است.

خداوند ورود مشرکین به خانه کعبه را حرام کرده است. بنابراین، کسانی که حرمت کعبه و صاحبش را نگه نداشته و بساط تربیت اسلامی را مخدوش می سازند، اجازه دخول نمی یابند و این فراهم نمودن هرچه مناسب تر بستر تعبد و کسب مواهب حج (حج امن و آزاد) برای حاجیان است. در اینجا بیان این مسئله مناسب به نظر می رسد که خداوند جهت حفظ این خانه، در برخی از موارد که قبایل و ممالکی خواستار انهدام و هتک آن بودند، با عذاب خود از آن منع کرده است.

همچنین از عمده ترین ویژگی ها در حج، براءت از مشرکین است که هم پیمان و داخل در فرهنگ توحیدی نگردیده اند. پیام دوری از مشرکین در حج، بیانگر آن است که مسلمانان، شرک را در هر لباس و ظهوری که در آن زمان جلوه می کند، شناخته و بدان گرایش نیابند و ارزش ها و نگرش های مبتنی بر فرهنگ توحیدیشان به واسطه آنها منحرف و ممزوج نگردد؛ خواه شیطان از نوع جن باشد که او را سنگ باران کنند و در جهت عکس، در مسجد الحرام با

شبهه سازی رفتار خود با فرشتگان، که بدون وقفه گرد خانه خدا هستند تا بر آن طواف نمایند، و خواه از جنس انسان باشد که با شعور و قیام از او دوری گزینند.

بنابر آیات قرآن، کعبه برای قیام مردم قرار داده شده است. در اینجا انسان‌ها به دو نکته ترغیب می‌شوند. از سویی می‌بایست به اصلاح نمودن شیوه تفکر و عملکرد خود پردازند و خود را برای چنین دگرگونی مهیا نمایند و از سوی دیگر، بر ضد سلطه جویان و پیروی از مقاصدشان استقامت نشان دهند و این یعنی خارج شدن از حوزه سلطه هرگونه اقتداری که دعوت کننده به ارزش‌های انسان ستیز و غیر الهی است. این ایستادگی حج در برابر ضد ارزشها است که تبیین کننده کلام امام صادق علیه السلام است. ایشان می‌فرمایند: تا زمانی که کعبه برپاست، دین نیز پایدار می‌ماند.

پیام و ره‌آورد حج که باید در جهت قیام بر ضد ناهنجاری‌های عرفی در جوامع گوناگون باشد، متأسفانه امروزه به دلیل استیلای حکومت‌هایی که دارای روبنای اسلامی هستند اما با مشرکین پیوندهای عمیق و همه جانبه دارند، ظهور و بروز عینی نمی‌یابد.

منظر دیگری که می‌بایست مورد ملاحظه قرار گیرد، شرایط منحصر به فرد موسم حج و سرزمین وحی است. در این مراسم، انسان‌ها در جایی گام می‌گذارند که خدا زمین را از آن نقطه گسترانیده است و نیز نقطه آغاز انتشار پیام توحیدی و هدایت بخش اسلام بوده است.

در برخی روایات آمده است: «خداوند - عزّ و جلّ - از هر چیزی یکی را به عنوان بهترین بر می‌گزیند؛ از زمین مکه را و از مکه مسجد را و از مسجد محل کعبه را؛ خانه‌ای که ابتدا به وسیله ملائکه و فرشتگان ساخته شده و حضرت ابراهیم آن را تجدید بنا کرد. بدان گونه که به موازات چهار اسطوانه‌ای که در زیر عرش قرار دارد، جای گرفت و نماز در کنار آن، معادل با نماز پیرامون عرش است و پیامبران از حضرت آدم تا خاتم انبیا، برگرد آن طواف نموده‌اند و در آن سنگی است (حجر الاسود) که از بهشت برای حضرت آدم فرستاده شد و استلام آن، در حکم بیعت با خداست. انسان‌ها در می‌یابند که اینجا مکانی است که سزاست در برابر آن، با فروتنی و سکینه وارد شوند. از منظری دیگر، اجر و ثواب عبادت در شهر مکه بیشتر از اجر و ثواب آن‌ها در سایر شهرهاست، تا آنجا که در شهر مکه راه رفتن نیز عبادت است.

وقتی انسان به حج می‌رود نزول جبرئیل و فرشتگان بر پیامبر خدا، فداکاری‌ها و پیکارهای مسلمانان و صدها واقعه و جریانات معنوی را در ذهن خود مجسم می‌سازد. خدا با زنده نگاه داشتن آن جریانات و حاضر نمودن مسلمین در این اماکن، به بهترین وجه حکمت‌ها و آموزه‌های

دینی را به اذهان انتقال و استحکام می‌بخشد (با استفاده از زارعی، ۱۳۷۶). ویژگی‌های منحصر به فرد و جایگاه با عظمت این سرزمین، در میزان متقاعد سازی، تأثیر گذاری و روحیه پذیرش انسان‌ها همواره مؤثر بوده است.

«مگر نمی‌بینید خداوند انسان‌ها را از آدم تا انسان‌های آخرین این جهان، با سنگ‌هایی که نه زیان می‌رسانند و نه نفع می‌بخشند، نه می‌بینند و نه می‌شنوند آزمایش نموده، این سنگ‌ها را خانه محترم خود قرار داده و آن را موجب پایداری و پابرجایی مردم گردانیده است. سپس آن را در پرسنگلاخ‌ترین مکان‌ها و بی‌گیاه‌ترین نقاط زمین و کم‌فاصله‌ترین دره‌ها قرار داد. در میان کوه‌های خشن، رمل‌های فراوان، چشمه‌های کم‌آب و آبادی‌های از هم جدا و پرفاصله، که نه شتر و نه اسب و گاو و گوسفند، هیچ کدام در آن به راحتی زندگی نمی‌کنند و سپس آدم و فرزندانش را فرمان داد که به آن سو توجه کنند و آن را مرکز تجمع و سرمنزل مقصود و باراندازشان گردانید تا افراد از اعمال قلب به سرعت از میان فلات و دشت‌های دور به آنجا روی آورند و اگر پی و بنیان خانه کعبه و سنگ‌هایی که در بنای آن به کار رفته، از زمرد سبز و یاقوت سرخ و نور و روشنایی بود، شک و تردید دیرتر در سینه‌های (ظاهرینان) رخنه می‌کرد و کوشش ابلیس بر قلب‌ها کمتر اثر می‌گذاشت و وسوسه‌های پنهانی از مردم منتفی می‌گشت. اما خداوند بندگانش را با انواع شدائد می‌آزماید و با انواع مشکلات دعوت به عبادت می‌کند و به اقسام گرفتاری‌ها مبتلا می‌نماید تا تکبر را از قلب‌هایشان خارج سازد و خضوع و آرامش را در آنها جایگزین نماید. باب‌های فضل و رحمتش را به رویشان بگشاید و وسایل عفو خویش را به آسانی در اختیارشان قرار دهد.»^۱ (فعالی، ص، ۱۸۴، ۱۳۸۶)

در طی سالیان گذشته، از حیث رفاهی در اماکن گوناگون این سرزمین فعالیت‌های

۱. «أَلَا تَرَوْنَ أَنَّ اللَّهَ سُبْحَانَهُ اخْتَبَرَ الْأَوَّلِينَ مِنْ لَدُنْ آدَمَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ إِلَى الْأَخِيرِينَ مِنْ هَذَا الْعَالَمِ بِأَحْجَارٍ لَا تَضُرُّ وَلَا تَنْفَعُ وَلَا تُبْصِرُ وَلَا تَسْمَعُ فَجَعَلَهَا بَيْتَهُ الْحَرَامَ الَّذِي جَعَلَهُ لِلنَّاسِ قِيَامًا ثُمَّ وَضَعَهُ بِأَوْعَرِ بَقَاعِ الْأَرْضِ حَجْرًا وَأَقَلِّ تَنَائِقِ الدُّنْيَا مَدْرَأً وَأَضْيَقِ بَطُونِ الْأُودِيَةِ قُطْرًا بَيْنَ جِبَالٍ خَشِينَةٍ وَرِمَالٍ دَمِثَةٍ وَعُيُونٍ وَشِلَّةٍ وَفُرَى مُنْقَطِعَةٍ لَا يَزُكُّو بِهَا حُفٌّ وَلَا حَافِرٌ وَلَا ظَلْفٌ ثُمَّ أَمَرَ آدَمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ وَوَلَدَهُ أَنْ يَتَنَوَّأَ أَعْطَاهُمْ نَحْوَهُ فَصَارَ مَثَابَةً لِمُنْتَجِعِ أَسْفَارِهِمْ وَغَايَةَ لِمَلَقَى رِحَالِهِمْ تَهْوِي إِلَيْهِ ثَمَارُ الْأَفْئِدَةِ مِنْ مَفَاوِزِ قَفَارٍ سَحِيقَةٍ وَمَهَاوِي فِجَاجٍ عَمِيقَةٍ وَجَزَائِرِ بَحَارٍ مُنْقَطِعَةٍ ... وَ لَوْ كَانَ الْإِنْسَانُ الْمُحْمُولُ عَلَيْهَا ...»

گسترده‌ای؛ مانند مسافرت کوتاه مدت با هواپیما، اقامت در هتل‌های فاخر، معماری‌های نوین، زیبا سازی اماکن مقدس و... انجام شده است و این مسئله باعث می‌شود که نتایج مطلوب به‌طور کامل حاصل نگردد. به عنوان مثال، پژوهش انجام شده از سوی نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها، علل بهره‌ناکافی برخی از حجاج و راهکارهای رفع آن را از نظر حجاج دانشجو، مورد بررسی قرار داده است که در آنجا به پرسه زدن در خیابان‌های اطراف حرم، خرید از بازار و خلاصه توجه به مادیات اشاره شده است (برداشت از پرچمی، ص ۱۵، ۱۳۸۸).

با این توصیف در این سفر همچنان به واسطه طی مسافت‌های زیاد و اقامت و سکنی گزیدن در بیابان‌ها و چادرها و یا در مشعرالحرام که به علت سکنی گزیدن تنها در یک شب، چادر نیز وجود ندارد، سختی‌های معتابیهی تجربه می‌شود؛ به گونه‌ای که هر انسانی با تجسم چنین مکانی و با چنین وضعیتی، ناخودآگاه به یاد شرایط سخت جنگی یا حضور در کسوت سربازی در پادگان‌های نظامی می‌افتد. دلیل اصلی قرار دادن انسان‌ها در چنین شرایط دشواری در طول تاریخ، فراهم نمودن محیط سخت برای آموزش‌های ماندگار و مهم برای آنهاست. کسانی که با چنین وضعیتی سازگار هستند، آمادگی می‌یابند تا بدانچه هدف خدا از انجام آن مناسک بوده است نایل گردند. از سوی دیگر چون محور پذیرش هر عملی از جمله مناسک حج، تقوا (انجام صحیح دستورات خدا) است، حاجیان می‌بایست کل دستورات خدا را؛ از جمله آنچه که مربوط به حج است، به طور کامل و صحیح انجام دهند. پس در واقع حج نیز در مقام تشبیه مانند دوره خدمت در نظام، نوعی تمرین عملی است و از آنجا که موفقیت در به پایان رساندن دوره خدمت، انجام صحیح دستورات نظامی است، به مانند آن در موسم حج نیز می‌بایست تکالیفی که هر فرد موظف به انجام آن است، به درستی صورت پذیرد.

در اینجا یک نکته مهم و تفاوت اساسی در درونی سازی ارزشها و تکالیف الهی، با ارزشها و تکالیف خدمت نظامی وجود دارد که نشان دهنده قدرت تاثیرگذاری مضاعف حج است. برخی از نظریات، مانند نظریه فشار ساختاری یا نظریه کنترل اجتماعی، به منبع اجتماعی بازدارنده از ارتکاب رفتارهای انحرافی؛ خواه فشار اجتماع یا همبستگی قوی میان اعضای جامعه، اشاره می‌کنند و آن را عاملی ارزیابی می‌کنند که باعث ممانعت کنشگران اجتماعی از بروز رفتارهای انحرافی در جامعه می‌گردند.

در فضاهای گوناگون جامعه، به‌طور نمونه، محیط نظامی، منبع کنترل عمدتاً بیرونی و خارجی و در حالت آرمانی آن مبتنی بر نظرامیل دورکیم، کنترل درونی به‌واسطه اوج همبستگی فرد با

جامعه و شدت عمل مکانیسم تنظیم رفتار افراد صورت می‌گیرد (برداشت از کوزر، ۱۳۸۰). در بررسی نوع بیرونی کنترل، عمدتاً آن را شیوه نظارتی هزینه بر، غیر کارآ و کم دوام ارزیابی می‌کنند و مخاطرات متعددی که اساس آن را تهدید می‌کند، در بسیاری از موارد باعث متلاشی و سرنگون شدن آن و به دنبالش، به هم ریختگی سامان اجتماعی محیط مورد نظر می‌شود.

درباره کنترل درونی باید اشاره کرد که نیل به چنین حالتی از نظارت، وابسته به عوامل و عناصر بسیاری است که حصول آن شرایط نیز تضمین کننده شیوع آن به همه اعضای جامعه و نیز جاودانگی و بقای آن نیست. اما نوع نظارتی که در موسم حج حکم فرماست، از نوع متفاوت و البته برتری است. گرچه در طول این مراسم ناظرانی از کشور میزبان و یا مبدأ و حتی سایر حجاج نسبت به همدیگر در ممانعت از به هم ریختگی نظم موجود و یا تعداد اندکی از مناسک و واجبات اعمال می‌شود، اما هیچ نوع نظارتی نمی‌تواند کنترلی بر صحت مناسک صورت گرفته از سوی حاجیان اعمال نماید. تنها ناظر واقعی خداوند است و این نوع کنترل درونی در صورت نهادینه شدن در درون یک مسلمان، می‌تواند پایدار، گسترده و بسیار قوی نمودار شود. این نوع کنترل، وجودش بسته به نوع ارتباط فرد با دیگران و محیط پیرامونی نیست که در صورت خدشه و اختلال در آن، کنترل نیز خود بخود از میان برداشته شود، بلکه خداوندی که در همه جا و در هر حال ناظر بر اعمال بشر بوده و در صورت تخطی انسان‌ها خود را توبه پذیر معرفی می‌کند، تداوم نظارت خویش را نیز نمایش می‌دهد.

زائرانی که از سراسر دنیا به منظور انجام فرایض دینی، رنج سفر را می‌پذیرند و با شرایط و تربیت ویژه حج مأنوس می‌شوند، تلاش می‌کنند برای قبولی حج خود، تکالیف مورد انتظار را به درستی انجام دهند و آموزش‌هایی که تاکنون دریافت کرده‌اند را در عمل تمرین و ممارست نمایند. تاثیری که انسان پس از گذراندن این سختی‌ها دریافت می‌دارد، استقرار آرامش و روحیه منعطف و پذیرا در وجدان می‌باشد.

«بیت عتیق» که از اسامی کعبه است، دارای معنای «قدیمی» نیز می‌باشد و با دقت در این معنا، روشن می‌شود که به نوعی بیانگر مفهوم «امت واحده» است. هدف پروردگار این است که همه بندگان و امت‌های اسلامی را در حکم امت واحده و به مثابه اعضای یک خانواده یا اجزای یک ساختمان که به هم مرتبط بوده و یکدیگر را نگاه می‌دارند، معرفی نماید (رستگاری جویباری، ص ۳۷، ۱۳۷۷ش).

مکان‌های معنوی که در مسجد الحرام است؛ مانند کعبه، حجر الأسود، رکن یمانی، مستجار، حجر اسماعیل، چاه زمزم و مقام ابراهیم و نیز آنچه در باب اعمالی که در مراحل گوناگون حج گزاردن به آن اشاره رفته است، هر یک آنچنان دارای عظمت، ویژگی و فواید این جهانی و آن جهانی هستند که مسلمانان در طول تاریخ انگیزه فراوانی برای بهره‌گیری از آن داشته‌اند. انجام این مناسک یکسان و تقریباً متحد الشکل که با اهداف و انگیزه‌ها و نگرش‌های مشترک از سوی مسلمین صورت می‌گیرد، به انسجام بخشی آنان منتهی می‌شود؛ زیرا خود را در مواردی که گفته شد، برابر و یگانه ارزیابی می‌کنند.

اینکه این کنش‌ها از حیث جامعه‌شناختی، جمعی است و نه اجتماعی؛ تأثیر آن را مضاعف می‌کند؛ بدین معنی که مناسک حج به گونه‌ای طراحی نشده است که با مساعی یکدیگر و زنجیروار انجام شود؛ به گونه‌ای که اگر کسی حاضر به تقبل بخشی از آن نشود یا مسئولیت خود را به درستی انجام ندهد، فعالیت‌های دیگران را مخدوش و یا مختل سازد، بلکه همه عمدتاً باید به صورت فردی به انجام اعمال پردازند اما همه در یک زمان مشخص و به شکل یکسان، درست مانند یک مسابقه که دارای مراحل مختلف فکری و عملی است و همه شرکت‌کنندگان ضمن اینکه نباید در کار یکدیگر خللی وارد سازند، می‌بایست فعالیت‌هایی که منتهی به موفقیت آن‌ها در آن مسابقه می‌شود را به صورت فردی و صحیح در کنار دیگران به انجام برسانند.

نقطه تفاوت کار گروهی در حج، با فریضه عبادی دیگر، مانند جهاد، در همین جاست. در موقعیت جنگ، تمام رزمندگان می‌بایست با تقسیم وظایف و با تشریک مساعی کار را به انجام رسانند و در این اثنا اگر فردی وظیفه خود را نادرست انجام دهد، به همه لطمه وارد می‌سازد. بنابراین، سرنوشت هریک از افراد به صورت تک تک، به یکدیگر وابسته است. در اینجا نوع ارتباط اعضا و عملکرد آن‌ها در گروه، شبیه دانه‌های تسبیح است که هر دانه با وجود دانه دیگر، در کنار هم تشکیل یک مجموعه داده‌اند و با نبود هر کدام یا جدا شدن پیوند رابط میان خود، کل مجموعه دارای نقصان و یا حتی در مسیر نابودی قرار می‌گیرد.

اما در حج قضیه متفاوت است. آنجا هر یک از حجاج دارای تعین و تشخیص نبوده تا به شکل‌گیری مجموعه کاملی منتهی شود، بلکه آنان در می‌یابند که همگی در عین تکثیر و تفاوت‌های فردی، در ابعاد انسانی دارای نیازها، انگیزش‌ها، احساسات، اهداف، اعمال و رفتار، مشترک بوده و اساساً متحد و یگانه‌اند. بنابراین، در حج مفهوم «امت واحده» بخوبی

متجلی می‌گردد. آنگونه که جلال آل احمد به زیبایی در سفرنامه خود این مضمون را شرح داده، می‌نویسد:

«یک حاجی درحال «سعی»، یک جفت پای دهنده است یا تند رونده و یک جفت چشم بی «خود». یا از «خود» جسته. یا از «خود» بدر رفته و اصلاً چشم‌ها، نه چشم، بلکه وجدان‌های برهنه. یا وجدان‌هایی در آستانه چشمخانه‌ها نشسته و به انتظار فرمان که بگریزند و مگر می‌توانی بیش از یک لحظه به این چشم‌ها بنگری؟! به راحتی می‌بینی که از چه صفری چه بی‌نهایتی را در آن جمع می‌سازی و این وقتی است که خوشبینی و تازه شروع کرده‌ای و گرنه می‌بینی که در مقابل چنان بی‌نهایتی چه از صفر کمتری. عیناً خسی بر دریایی. نه؛ در دریایی از آدم. بلکه ذره خاشاکی و در هوا... و می‌دیدم که این «من» به همان اندازه که در اجتماع خود را «فدا می‌کند» در انفراد فدا می‌شود. هرچه جماعت دربرگیرنده «خود» عظیم‌تر، «خود» به صفر نزدیک‌تر شود.» (آل احمد، ص ۹۳-۹۲، ۱۳۷۳).

با توجه به آنچه گفته شد، به ویژه در حج، برخلاف جهاد و یا زندگی اجتماعی نقش‌ها، حقوق و تکالیف خاص و متنوع وجود ندارد و کلیه افراد با تمام تفاوت‌هایی که پیش از مراسم حج داشته‌اند، از منزلت و اقتدار یکسان برخوردارند. هیچ کس برتری در هیچ زمینه نسبت به دیگری ندارد الا در انجام تکالیف الهی (تقوا) که این تفاوت نیز شرایط ویژه و ارتقای عینی و یا حق برخورداری از موهبتی را برای کسی ایجاد نمی‌کند.

انجام عمل حج، یک کار خود سرانه نیست که شخص مسلمان با توجه به سلیقه‌های شخصی‌اش و یا با تأثیر پذیری از فضای حقوقی و قانونی که روابط مختلف اجتماعی را در کشور متبوعش تنظیم می‌کند، هرگونه که بخواهد آن را انجام دهد و یا آن را براساس راه و رسمی که در میان قبیله و یا طایفه او حاکم است به جای آورد.

حج، از یک سری اصول و قواعد دقیق فقهی تبعیت می‌کند که از دیدگاه مسلمانان، این قواعد، همان شروط الهی و مکتبی است که هیچ فرد، یا گروه و یا ملتی در هیچ یک از مراحل تاریخ و در هیچ نقطه‌ای از نقاط زمین حق ندارد آن را تغییر دهد. حال، موقعیت این فرد و یا گروه در حکومت و یا اجتماع هر چه باشد، تفاوت نمی‌کند (دانش / ضیقه، ص ۹، ۱۳۸۰).

مراسم حج حاوی دستوراتی است که این معنا را افاده می‌کند؛ حاجیان فارغ از ملیت، نژاد، رنگ پوست، طبقه اجتماعی - اقتصادی، تعلق به فرهنگی‌های بومی و... می‌بایست موی سر را تراشیده (در سفر حج تمتع اول واجب و در سفرهای بعدی مستحب است) و یا در

صورت تراشیدن می‌بایست از شانه نمودن آن خودداری ورزند. لباس‌های معمولی را از تن خارج کنند و دو قطعه پارچه سفید و ساده را جایگزین لباس‌های متعلق به فرهنگ‌های متمایز خود نمایند؛ یعنی لباس‌هایی که کج رفتاری‌هایشان در آن پوشش روی داده است. همچنین باید به یک برنامه واحد و یک سری ارزش‌های یکسان متعهد باشند. با متحد‌الشکل شدن حجاج تمام تفاوت‌ها و تنوع‌ها و یا تبعیض‌ها، در ظاهر نیز رنگ می‌بازد. بنابراین، به کارگیری فراوان نمادها در این موسم، در مراحل گوناگون و با پیام‌های متنوع، انسان‌ها را به فکر و درون‌نگری ترغیب نموده و آگاهی آن‌ها را ارتقا می‌بخشد.

خداوند دستور مساوات، برادری و برابری می‌دهد و کعبه و مسجد الحرام را نمونه بارز برابری می‌داند. آنگاه به انسان می‌گوید: اطراف کعبه طواف کن تا درس مساوات بیاموزی. برای اینکه این تساوی درست ظهور کند، همگان را به سرزمین مساوات خواندند و به طواف در اطراف کعبه‌ای که برای همگان یکسان است، دعوت کردند. بنابراین، ابتدا دستور داد اطراف کعبه طواف کنید. سپس فرمود: اینجا جای برابری است؛ یعنی بر محور برابری و برادری بگردید (جوادی آملی، ص ۶۳، ۱۳۷۶).

در این باره درویش معتقد است: «تو در میقات (زمان مُحَرَّم شدن) با شرکت در این مانور انفرادی، برابری و برادری را تمرین می‌کنی و هنوز قدم در حج نگذاشته‌ای، این همه تغییر می‌کنی؛ پس چه رسد به وقتی که حج را به پایان برده و حاجی شوی!» (درویش، ص ۳۳، ۱۳۸۲).

علی‌رغم تمام آنچه تاکنون بدان اشاره رفت، زائران بیت الله الحرام هر عبادتی را که انجام می‌دهند، راز و رمز بسیاری از آن‌ها برایشان روشن است. نماز، روزه، زکات و سایر عبادات حاوی دستوراتی است که پی بردن به منافع، معانی و فوائد آن‌ها دشوار نیست. پرهیز از مشتهیات و هماهنگی با مستمندان و منافع طبی و... برای روزه، تعدیل ثروت و رسیدگی به طبقه پایین اقتصادی برای خمس و زکات و ترک تکبر و نیز یاد خدا در نماز به روشنی قابل درک است؛ اما حج یک سلسله دستورات و مناسکی دارد که یافتن راز و رمز آن، بسیار سخت است. فهمیدن معنای بیتوته در مشعر الحرام، سر تراشیدن بین صفا و مروه و هفت بار رفتن و بازگشتن در مسعا و در بخشی از این مسافت هروله کردن و... دشوار است. لذا جریان تعبّد در حج، بیش از سایر دستورات دینی است. از پیامبر خدا ﷺ نقل شده است که به هنگام لبیک گفتن به خدا، عرض کرد: «لَبَّيْكَ بِحُجَّةٍ حَقًّا تَعْبُدًا وَرِقًّا»؛ «خدا یا! من با رقیّت و عبودیت محض، لبیک می‌گویم و مناسک حج را انجام می‌دهم.» (جوادی آملی، ص ۱۰۶، ۱۳۷۶).

پیروی صحیح از این گونه دستورات که انسان معنا و دلیل آن را به درستی ادراک نمی کند، روحیه تعبد، قابلیت پذیرش و انعطاف پذیری را در انسان افزایش می دهد. بنابراین فرایند تربیت با سرعت بالاتری محقق می شود و کلیه پیام های حج، به نحو عمیق تری به باور حاجیان می نشیند.

همانطور که در آموزه های دینی وارد شده است، خداوند در پایان این سفر به حاجیان اطمینان می بخشد که به واسطه انجام صحیح مناسک، کجروی های پیشین ما مورد بخشش قرار می گیرد؛ مانند کودکی که تازه متولد شده است. بدین روی مسلمانان پس از انجام وظایف و تمرین پیروی از آن ها، تربیت نوینی یافته اند و با رویکرد جدید و نیز با امید و انگیزه قوی که از نادیده انگاشتن سبک و شیوه بعضاً نادرست زندگی گذشته به دست آمده است، می توانند به جامعه خود برگشته و با همنوایی و اتکا به ارزش های مبتنی بر فرهنگ دینی زندگی جدیدی را آغاز نمایند.

نتایج پژوهش نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه ها نشان می دهد که احساس تغییر نسبت به گذشته و دگرگونی در نگرش های حاجیان، در نظر آن ها به میزان زیادی (بیش از نیمی از پاسخگویان در حد زیاد و خیلی زیاد) نمودار شده است.

با توجه به آنچه گفته شد، شیوه آموزشی که در مراسم حج پیش گرفته می شود، از نوع ثابت و غیر پویا نبوده و حاوی ترکیبی از راه های انتقال معانی به افراد است. در مطالعات علمی، متناسب با نوع نگاه نظریه پردازان، تعاریف مختلفی در باب «یادگیری» وجود دارد، اما جامع ترین نظر، مربوط به تعریف هیلگارد و مارکوئیز است. طبق تعریف آن ها «یادگیری عبارت است از فرایند تغییرات نسبتاً پایدار در رفتار بالقوه فرد در اثر تجربه» (فتحی نیا، ص ۱۰۰، ۱۳۸۶ ش.، به نقل از پرجمی، ص ۱۴۹، ۱۳۸۷ ش.).

یادگیری به سه نوع قابل تقسیم است؛ یادگیری از راه بینش، مشاهده ای و پنهان. یادگیری پنهان به آن نوع یادگیری اطلاق می شود که در اثر عادت و خو گرفتن و تغییر پایدار در ادراک یک پدیده حاصل می شود و عاری از تقویت یا دریافت پاسخ های مثبت است (گنجی، ص ۴۷، ۱۳۸۲ ش. به نقل از پرجمی، ص ۱۴۹، ۱۳۸۷). از شیوه های دیگر یادگیری که در مراسم حج تجربه می شود، یادگیری مستقیم است که به خطابه ها و مطالعه کتب و... اطلاق می شود. جدا از ضرورت این روش یادگیری در حج، اما آنچه باعث بجا ماندن تأثیرات عمیقی بر ذهن حج گزاران می شود، شیوه یادگیری پنهان است، همان گونه که پیش تر اشاره شد، با کنترل درونی همراه است.

۴. پس از بازگشت از حج

در باور عمومی، انتظاراتی نسبت به نوع نگرش و عملکرد فردی که موفق به سفر حج می‌شود، وجود دارد. این مسئله تا آنجا پیش می‌رود که میزان کجروی یا همنوایی افراد با ارزش‌ها و هنجارهای مورد وفاق جامعه، در مرحله پیش از سفر، تا حد زیادی تحت الشعاع آن انتظارات قرار می‌گیرد؛ به گونه‌ای که انتظار می‌رود به میزان همنوایی فرد افزوده شود.

همچنین بر مبنای نظریهٔ برجسب اجتماعی افراد پس از برجسب خوردن، به تدریج بیشتر به آن نوع رفتار متعهد می‌شوند و فرد برجسب خورده، با دیگر افراد با هویت مشابه، مرتبط و همنوا خواهد شد. قبول رسمی یا غیر رسمی همنوایی در بارهٔ فرد، موجب رفتار مناسب دیگران نسبت به او می‌شود و در نتیجه بیش از آن که فرد را به شکستن هنجارهای اجتماعی وادارد، موجب افزایش تمایل او به شرکت در گروه‌های همنوا و ایفای نقش‌های مورد وفاق می‌گردد (برداشت از رابرتسون، ۱۳۷۷).

کسانی که به سفر حج می‌روند از یک سو دارای نشانه‌ها و نمادهایی می‌گردند که با دیگران متمایز شده و نقطهٔ توجه و کانون انتظار دیگران نسبت به وی می‌شود. برای مثال، در آموزه‌های دینی سفارش شده است که حاجی پس از مراجعت از سفر، ولیمه دهد و برای نزدیکان سوغات بیاورد.

همچنین بسیاری از افراد با تراشیدن موی خود در این موسم، با کسب نشانه‌ای تقریباً طولانی مدت، از دیگران متمایز شده و به زودی شناخته می‌شود. همهٔ این‌ها موجبات جلب توجه افراد دیگر به حاجیان می‌شود.

بنابر یافته‌های پیمایش صورت گرفته از سوی نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها، در این باره، از نظر بیشتر حجاج دانشجوی، که جمعیت نمونهٔ تحقیق را تشکیل می‌دهند، زائران خانهٔ خدا در نزد اکثر اعضای جامعه، از جایگاه و منزلت بسیار بالایی برخوردارند (بیش از نیمی از پاسخگویان در حد زیاد و خیلی زیاد).

همچنین از سوی دیگر بنابر مشاهدات صورت گرفته در جامعه، حاجیان نسبت به سفر مجدد به حج، تجدید خاطرات سفر و نیز اجتماع مجدد گروه‌های همسفر در مراسم حج، گرایش می‌یابند؛ به گونه‌ای که میزان تعلق آن‌ها به گروه و نوع تجربهٔ آن‌ها از ارتباط با گروه، بر میزان همنوایی آن‌ها با آموزه‌ها و دستورات اسلامی مؤثر است (برداشت از پرچمی، ۱۳۸۸).

نتیجه گیری

کعبه، نخستین خانه‌ای است که برای مردم بنیان نهاده شد و قیام است برای مردمان و معیاد گاه و جایگاه امن مردم است و همگان در این موسم، از حقوق یکسان برخوردارند. حج به واسطه گرایش اقوام و ملل گوناگون به تراکم و اجتماع عمومی در این مراسم، امری جهانی قلمداد شده است. این دعوت، مخصوص به قومی خاص نبوده و مجالی برای کسی باقی نمی‌گذارد که ادعای برتری نسبت به بهره‌مندی از مواهب مادی نماید و یا در مقابل دیگران قصد نمایش آن‌ها را داشته باشد. همچنین شرایط و تکالیفی از پیش از عزیمت به حج تا انتهای موسم حج به منظور تفرد مردم در عین جمعیت و باز تفرد در عین اضمحلال انفراد در خویشتن، مقرر گشته است (جوادی آملی، ۱۳۷۵).

پیروی و ممارست بر یک سری از آموزه‌های اخلاقی، به تدریج صفات و عادات خاصی را در حاجیان متبلور می‌سازد و آن‌ها در می‌یابند به واسطه این اشتراکات، بیش از پیش یگانه و منسجم‌اند. همچنین فرصت بازنگری فرد بر عملکرد خود و آنچه بدان تعلق دارد، از خرده فرهنگ‌های طبقات اجتماعی و قومی گرفته تا فرهنگ ملی، نژادی و ارزشهای مطرح در هر یک، فراهم می‌شود.

منابع

۱. آل احمد، جلال، خسی در میقات، تهران: انتشارات فردوس، ۱۳۷۳ش.
۲. پرچمی، داود، خلاصه گزارش آسیب‌شناسی سفرهای عمره، عمره دانشجویی، نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها، ۱۳۸۸ش.
۳. جوادی آملی، عبدالله، جرعه‌ای از بیکران زمزم، مترجم: علی حجتی کرمانی، قم: نشر مشعر، ۱۳۷۵ش.
۴. جوادی آملی، عبدالله، عرفان حج، قم: نشر مشعر، ۱۳۷۶ش.
۵. جوادی آملی، عبدالله، صهبای حج، قم: نشر اسراء، ۱۳۸۱ش.
۶. خامنه‌ای، سید محمد، حج از نگاه حقوق بین‌الملل، تهران: سازمان انتشارات کیهان، ۱۳۷۱ش.
۷. دانش، موسی / حسن ضیقه، پدیده حج از دیدگاه جامعه‌شناختی، فصلنامه «میقات حج» شماره ۳۸، ۱۳۸۰ش.

۸. درویش، عبدالله، از میقات تا عرفات، تهران: پژوهشکده فرهنگ و معارف، ۱۳۸۲ش.
۹. رابرتسون، یان، درآمدی بر جامعه، مترجم: حسین بهروان، مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی، ۱۳۷۷ش.
۱۰. رستگاری جویباری، ولی الله، آثار معنوی و تربیتی حج، ناشر: مولف، ۱۳۷۷ش.
۱۱. زارعی سبزواری، عباسعلی، پرتوی از اسرار حج، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۷۶ش.
۱۲. فعالی، محمد تقی، اسرار عرفانی حج، تهران، مشعر، ۱۳۸۶ش.
۱۳. کوزر، لیوئیس، زندگی و اندیشه بزرگان جامعه‌شناسی، مترجم: محسن ثلاثی، تهران: انتشارات علمی، ۱۳۸۰ش.
۱۴. مجلسی، (علامه)، بحار الأنوار، بیروت، مؤسسة الوفاء، ۱۴۰۴ق.